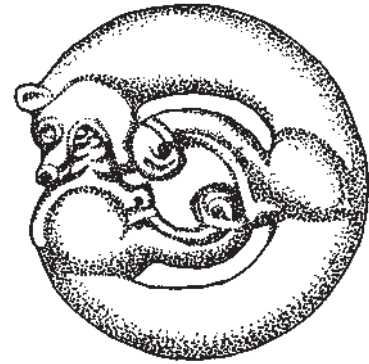

Н.О. Гаврилюк*

СКЛЕП «МАКЕДОНСЬКОГО ТИПУ» З НЕКРОПОЛЯ НІМФЕЮ

Представлена історія та результати дослідження уступчастого склепу з кургану 3, розкопаного у 2009—2010 рр. Східно-Кримською російсько-українською експедицією Інституту археології НАН України біля с. Челядинове у Криму, на хорі античного міста Німфею. Доведено, що поховальна споруда відноситься до боспорських склепів що є наслідуванням «македонської» традиції.

К л ю ч о в і с л о в а: уступчастий склеп, Німфей, таламос, проталамос, архітектурні деталі, «македонський тип», македонська традиція.

До термінових археологічних робіт на кургані 3 з курганної групи, розташованої на схід від с. Челядинове Ленінського р-ну, Крим і дослідженню¹ його поховальної споруди (як виявилось —

* ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, gavrylyuk_na@ukr.net

¹ Прикро, що до перших публікацій про склеп передавало вкидання інформації про нього від людей, які не мали прямого відношення до розкопок і не є власниками авторських прав на результати розкопок. У 2017 р. вийшла стаття, присвячена реставрації склепу, наводиться повний опис пам'ятки запозичений з копії мого зі співавторами звіту (Гаврилюк, Ермолин, Синенко 2009/205). Свого часу один з неофіційних примірників тексту звіту нами був залишений в Керченському історико-археологічному музеї — для полегшення наукової реконструкції склепу, який ми, автори розкопок, розібравши відповідно до методики, перевезли туди. Без нашого дослідження пам'ятки, фіксації його розпису в полі скільки-небудь повноцінна реконструкція склепу в лапідарії неможлива. Дозволи на публікацію тексту згаданого звіту я, як власник Відкритого листа на пам'ятку і керівник експедиції 2009—2010 рр. (а не верстальник звіту (Кучеревська 2017, с. 104), не давала. В результаті утворилась робота, яка на дві третини є плагіатом звіту, а на одну третину містить недостовірні відомості. Так, дивують результати XRF-аналізу глини зі склепу, у якій виявилось близько 63 % алюмінію, а не його окису — ціни б такій глині не було,

склепу уступчастого типу) призвела реальна загроза повної втрати пам'ятки внаслідок діяльності грабіжників, які встигли проломити одну з плит даху склепу і проникнути всередину. За час між першим обстеженням поховальної споруди в грудні 2008 р. О.Л. Ермоліним і початком розкопок у серпні 2009 р., були зафіксовані деформації плит перекриття, а можливість обвалення склепу стала очевидною. Був також ризик викрадення («під замовлення») архітектурних деталей споруди, в тому числі з розписом (Ермолин 2009, с. 213—217; 2010, с. 63—69). Стационарні дослідження пам'ятки були проведені Східно-Кримською російсько-українською експедицією Інституту археології Національної академії наук України (Гаврилюк, Ермолин, Синенко 2009—2010/205) під керівництвом автора. Після аналізу ситуації з урахуванням думок фахівців, було прийнято рішення не тільки про повномасштабні розкопки вручну кургану, але й демонтаж та перенесення склепу в Лапідарій Керченського історико-археологічного музею-заповідника² для подальших його реставрації та музеєфікації.

До початку робіт досліджуваний курган 3 (N 45,210120; E 036,400970) мав висоту 1,36 м, діаметр 25 м і входив у курганну групу розташовану на схід від с. Челядинове Ленінського р-ну Криму (рис. 1). На сьогоднішній день ця група складається з чотирьох курганних насипів, у котрих помітні сліди проникнення грабіжників. Охоронно-рятувальні роботи кургану 1 цієї групи проводилися у 2002 р. В.М. Зіньком (Зінько 2003, с. 123—127). На момент розкопок група складалася з чотирьох курганів, хоча за охоронними документами ра-

якби це було так. Не дивно, що автори цієї та інших робіт з використанням методів природничих наук не вказані. Відсутні дані і про реставраторів, які працювали з нашими матеріалами. Отже, непрофесійність стала причиною недостовірності результатів, отриманих нашими колегами-музейниками.

² Так він тоді називався.

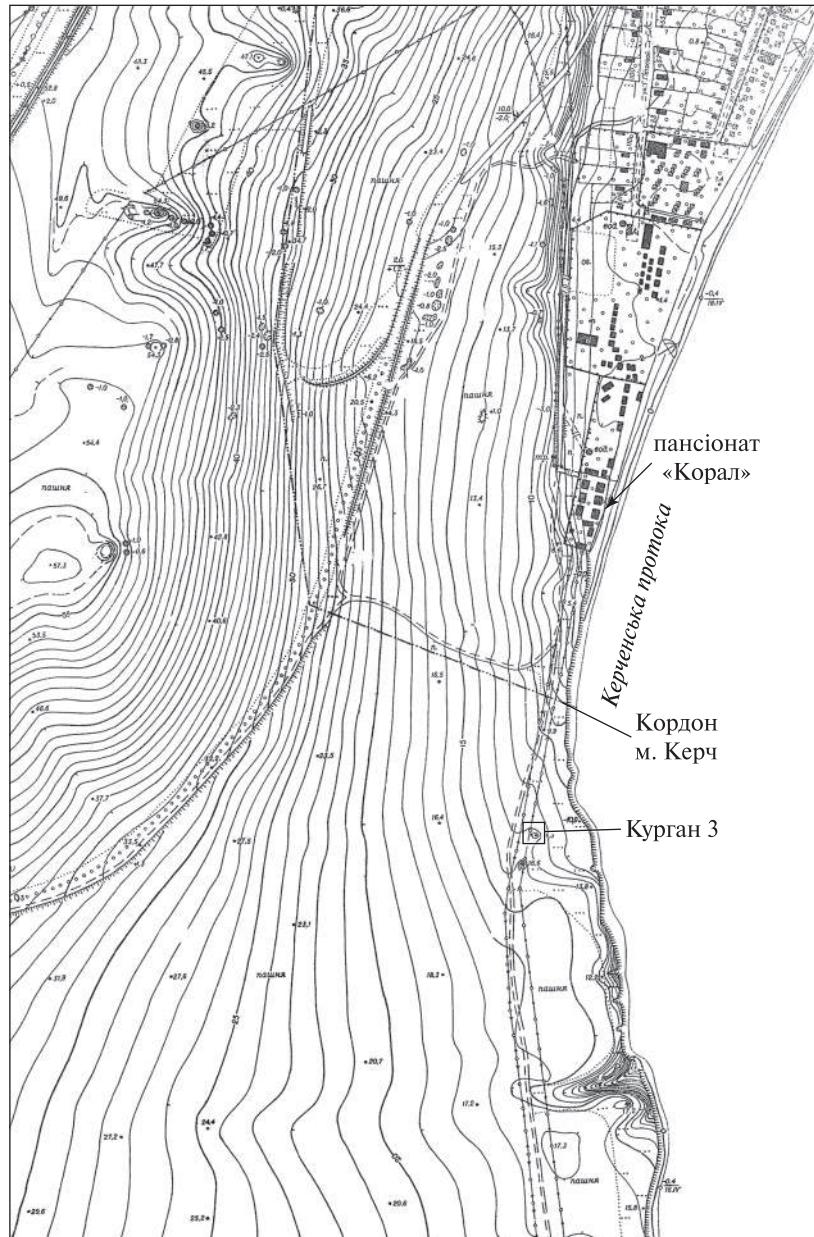

Рис. 1. Розташування курганної групи та кургану 3 на хорі Німфею

ніше в ній значилося 12 насипів і курган 3 не був поставлений на облік.

Курган 3³ розташовувався за 1,50 км від північно-східної околиці с. Челядинове, в на-

³ Всі польові кресленики і малюнки виконані на той час головним архітектором Керченського музею-заповідника Р.Г. Сіненко; обов'язки з організації та проведення польових робіт в 2009 р здійснювалися при моїх консультаціях та у моїй присутності начальником Керченської новобудовної експедиції Кримської філії Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук О.Л. Єрмоліним. Нами з необхідною ретельністю було здійснено демонтаж склепу і транспортування його в лапідарій Керченського історико-культурного заповідника. Я вдячна колегам за співпрацю та шкодою, що деякі розбіжності в трактуванні результатів польових досліджень

прямку 87,28°, в 0,07 км від берегової лінії Керченської протоки. За умовну «0» позначку при його дослідженні була прийнята точка, розташована за 40 метрів на північ від центру кургану, від якої даються рівні висотні позначки.

Розкопки здійснювалися вручну секторами із збереженням бровок — центральної, орієнтованої на північ—південь і додаткових, орієнтованих схід—захід. Перед початком ар-

не дозволили нам стати співавторами в цій публікації. Особлива подяка співробітникам експедиції, які продовжували працювати зі мною у 2010 р. при завершенні дослідження кургану. Я також вдячна колегам-античникам за допомогу та підтримку під час польових досліджень та в інтерпретації їх результатів.

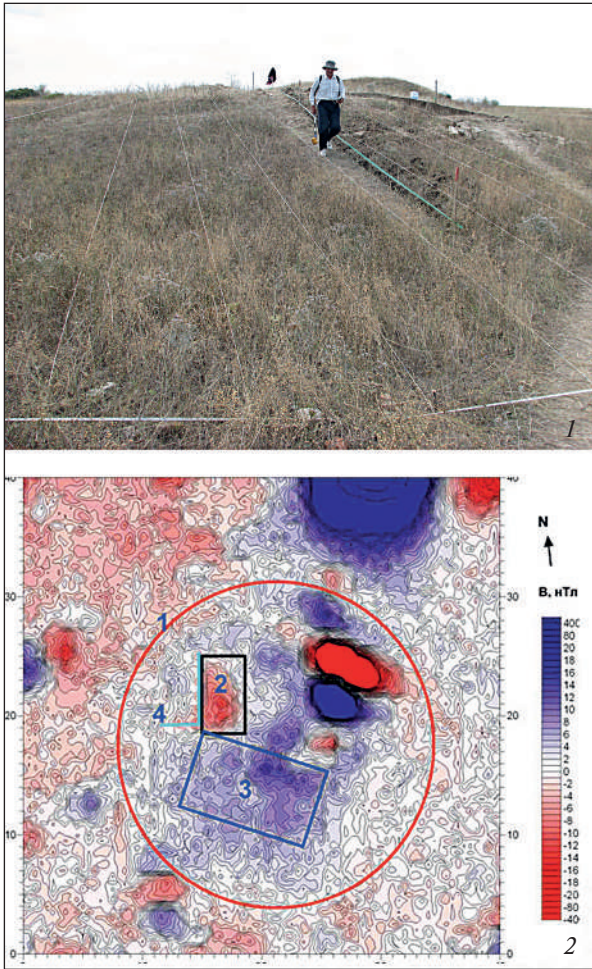

Рис. 2. Насип кургану 3 перед початком стаціонарних досліджень (1) та результати геомагнітної зйомки (2) (за: 1 — Н.О. Гаврилюк; 2 — С.Л. Смекалов)

хеологічних розкопок на пам'ятці С.Л. Смекаловим проведено інструментальну та геомагнітну зйомки (рис. 2, 1). В результаті геомагнітної зйомки в кургані було локалізовано склеп (рис. 3; 4), а також зафіксовано пляму з аномальними магнітними відхиленнями, що виявилось при подальшому дослідженні жертovníком-есхаром (рис. 2, 2).

Поховальна споруда являла собою уступчастий склеп, що складався з прямокутної поховальної камери з двобічним перекриттям, невеликого критого вхідного приміщення і земляного спуску зі сходами (рис. 5). Довжина споруди 4,44 м, ширина 1,84 м, висота 2,36—2,70 м. Співвідношення висоти і найбільшої довжини поховальної камери виражається модулем 0,93. Тобто, кам'яна споруда було досить стійкою. Споруда локалізувалася в північно-західному секторі кургану, і була впущена в котлован 3,30 м завглибшки від нульового репера. Розміри котловану: до-

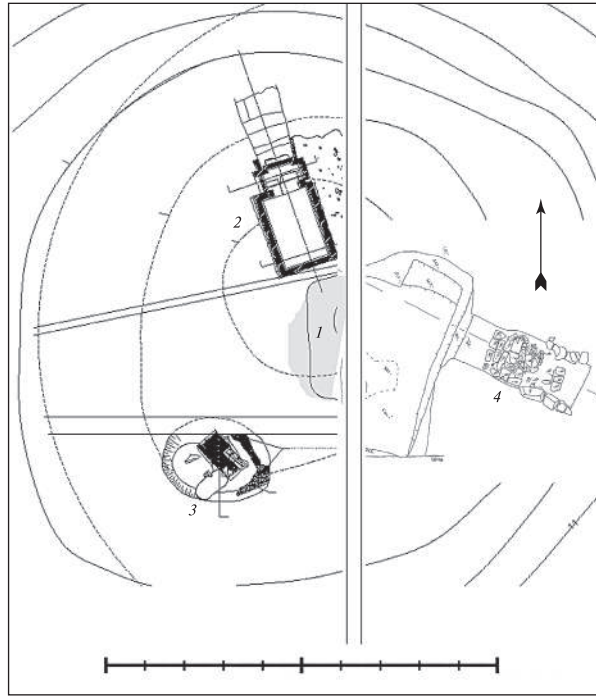

Рис. 3. План кургану (розкопки 2009 і 2010 рр.): 1 — поховання 1 (V—IV ст. до н. е.); 2 — склеп; 3 — жертovníк; 4 — пізня споруда (кресленник Р.Г. Синенко)

Рис. 4. Склеп кургану 3 (фото О.Л. Ермоліна)

вжина 4,1 м, ширина 3,43 м при глибині від давньої денної поверхні 1,82—1,96 м. Котлован прорізав насип кургану з більш раннім похованням 1, котре було основним для цього кургану і було зруйноване частково при спорудженні склепу, та більш пізньою спорудою, що відноситься до XIX ст. (рис. 3). Аналізуючи подібні склепи Боспора, О.О. Савостіна зазначає, що «*курганна насип була обов'язковою, причому, нетехнічною умовою існування уступчастого склепу і, отже, обов'язковим елементом поховального комплексу*» (Савостіна 1986, с. 47).

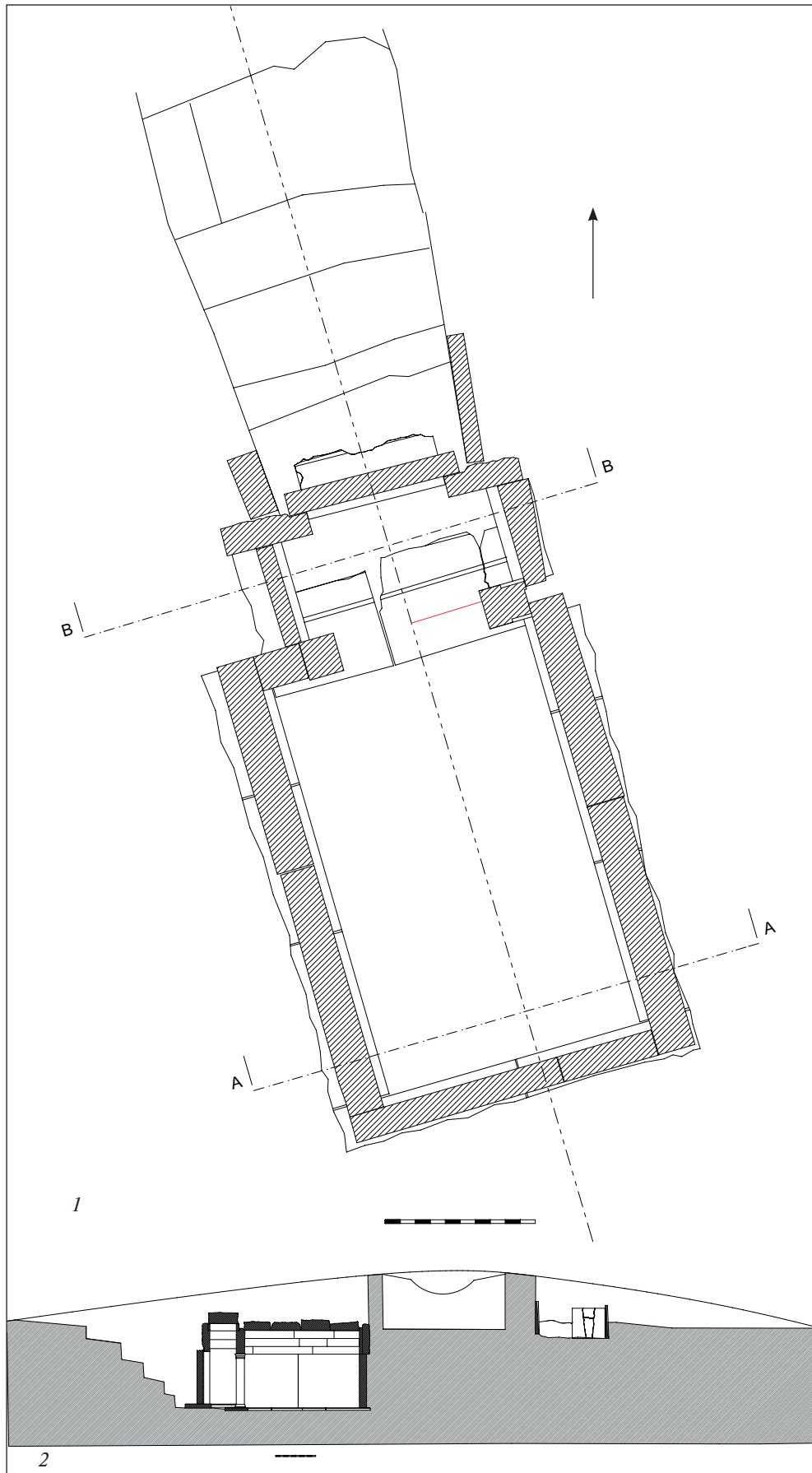

Рис. 5. Склеп з кургану 3: 1 — план; 2 — фас центральної бровки (кресленик Р.Г. Синенко)

Рис. 6. Вхід до склепу в кургані 3 (фото Н.О. Гаврилюк)

Дослідженню боспорських склепів присвячено кілька робіт, в яких запропоновані класифікації уступчастих склепів (Чуистова 1952; Цветаєва 1957; Блаватский 1955; Гайдукевич 1981). У цій роботі ми використовуємо класифікацію уступчастих склепів розроблену О.А. Савостіною як таку, що з невеликими поточненнями використовується у сучасних роботах (наприклад: Виноградов 2017). Основною типотворюючою ознакою класифікації уступчастих склепів дослідниця вважає наявність дромоса і вхідного приміщення. Склеп у с. Челядинове відноситься до склепів з дромосом та вхідним приміщенням — тип III (Савостіна 1986, с. 47—48).

До входу у склеп вів *похилий спуск* зі сходами (рис. 6), котрий у склепах цього типу замінив «доромос». Цей термін в описі склепів з уступчастим перекриттям Ю.О. Виноградов вважає помилковим (Виноградов 2017, с. 186). Вхід мав форму витягнутого прямокутника 3,5 м завдовжки та 1,5—1,3 м завширшки, і розташовувався з північного заходу. Він мав вигляд похилого спуску з п'ятьма сходами вирізаними у материк (рис. 5, 2; 6; 7). Глибина східчастого спуску — 2,0 м від рівня похованого чорнозему, 3,20 м — від вершини кургану. Його бокові стіни вертикальні.

Західна сторона спуску була укріплена підпірною стінкою (висотою 1,5—1,7 м) (рис. 7), складеною з каміння різного розміру і невеликих уламків архітектурних деталей. На відрізок потужністю 0,40 м це однорядна іррегулярна «кладка» з необроблених каменів і «обтесаних» плит склепу, покладених в чотири ряди. З рівня 0,90—0,95 м кладка регулярна одноряд-

Рис. 7. Західна стінка спуску в склеп (фото Н.О. Гаврилюк)

на, складена з двох шарів обтесаних плит, поставлених на ребро і щільно підігнаних одна до одної. Нижній ряд — плита розмірами 0,26 × 0,60 м з виступом висотою 0,15 м шириною 0,03 м зі слідами сірої обмазки. Ближче до входу в стінці виявлено кілька необроблених каменів. Другий шар утворено поставлена на ребро прямокутна плита розмірами 0,35 × 0,50 м. Поруч з нею — дві плити укладені постелісто. Вище вертикально поставленої плити поміщена ще одна плита, зрушена на південь і підігнана до плити перекриття вхідного приміщення склепу. Верхній шар підпірної західної стінки вхідної ями є іррегулярною однорядною кладкою з щільно пригнаних підтесаних великих плит. Серед каменів верхнього шару підпірних стін дромоса зустрінуті фрагменти архітектурних деталей, та сколи від великих плит, котрі використовували для побудови склепу. Деякі дрібні деталі мають сліди розпису. Скоріше всього, цією кладкою заповнювали простір між вертикальною стінкою спуску до склепу і косими стінками земляного котловану, в який склеп був впушений, або заповнили сліди пер-

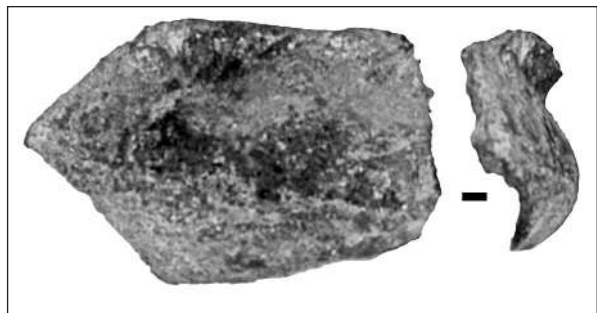

Рис. 8. Каструля із західної стінки спуску (фото Н.О. Гаврилюк)

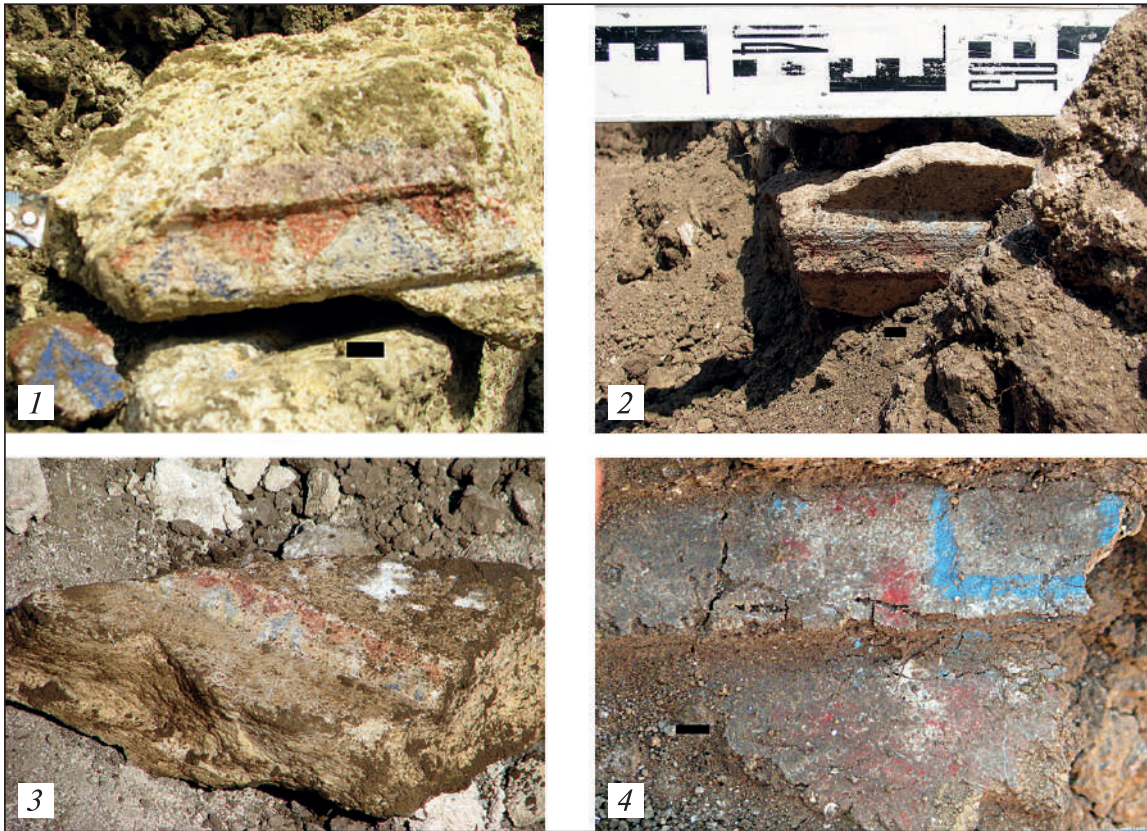

Рис. 9. Розпис архітектурних деталей, виявлених у західній стінці спуску (1, 3, 4 – фото Н.О. Гаврилюк; 2 – фото О.Л. Єрмоліна)

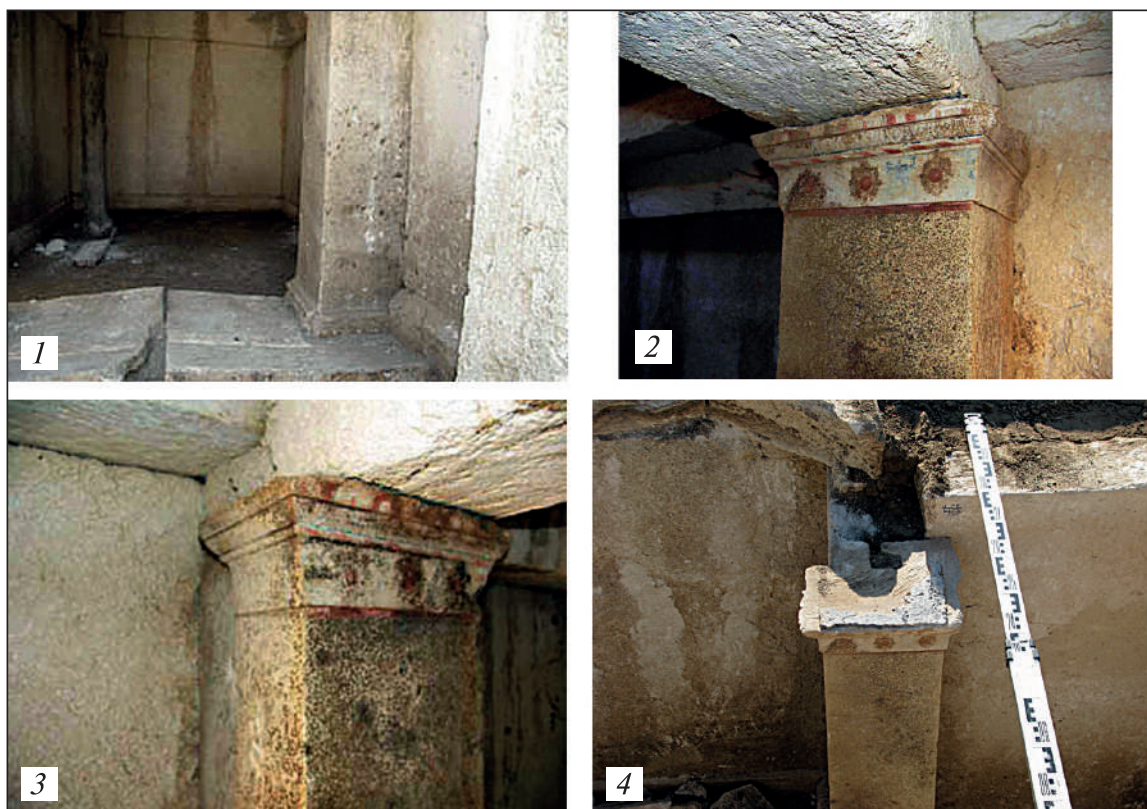

Рис. 15. Анти з розписом на капітелях (1, 4 – фото О.Л. Єрмоліна; 2, 3 – фото Н.О. Гаврилюк)

Рис. 10. Фасад входу у проталамос (фото Н.О. Гаврилюк)

шого проникнення в склеп вже після його спорудження.

Серед невеликих каменів західної стінки знайдена стінка ліпної каструлі (рис. 8). Це посудина з дугоподібною шийкою і виступом для кришки на внутрішній поверхні вінця. Каструля мала рівномірно опукле, злегка приплюснуте тулово і, мабуть, пласке заокруглене дно. Діаметр вінець 26 см, тулубу 29 см. Глина груба з домішкою жорстви і черепашки. Такі домішки характерні для ліпного посуду, виробленого саме на Боспорі. За класифікацією ліпного посуду з Німфея, посудина із західної стінки спуску склепу відноситься до ліпних каструль другого типу — з горизонтальними ручками. У німфейській колекції їх всього дві і датуються вони періодом пізнього еллінізму (Гаврилюк, Соколова 2007, с. 274, рис. 4, 4). Такі ліпні посудини є одним з варіантів наслідувань античної гончарної кераміки. Подібна кераміка, виготовлена з місцевих глин, відома в інших регіонах античного світу (Harlat 2002, p. 280, fig. 5, e).

Східна стінка дромосу була укріплена не порушеною підпірною кладкою. Вона була складена з архітектурних деталей: карниза, малорозмірних уламків, а також з невеликих кам'яних блоків. Кладка має хаотичний характер, камені неправильної форми підбиралися

за місцем. Стінка призначалася для підтримки насипу кургану. Обидві стінки складені без розчину. Простір між каменями заповнений ґрунтом і дрібними каменями у вигляді уламків і невеликих сколів, кам'яної крихти від блоків основної споруди.

Фрагменти архітектурних деталей з поліхромним розписом, знайдені в західній стінці дромоса склепу, представлені невеликими фрагментами карнизів. Один з фрагментів (рис. 9, 1, 2) мав поліхромний розпис, що складався з коричневої смуги 2,0 см завширшки, що підкреслює перехід площини карниза в полицю. На полиці шириною 4,0 см розташовувався геометричний орнамент, що складався з пар трикутників, виконаних червоною фарбою, між ними — пари вузьких трикутників, з'єднаних вершинами, та виконаних синьою фарбою. На іншому фрагменті карниза зберігся такий же орнамент — чергування пар червоних трикутників з парами блакитних (рис. 9, 3). Всі фрагменти карнизів виготовлені з місцевого вапняку і у даному контексті є вторинним використанням. У заповненні простору між західною стінкою спуску і стінкою котловану знайдений фрагмент ґрунту з відбитками розпису — меандр, виконаний блакитною і червоною фарбами на білому тлі (рис. 9, 4).

Наступним елементом у конструкції уступчастого склепу було *вхідне приміщення*, за термінологією А.П. Манцевич — *prothalamos*. Його фасад був складений з блоків вапняку. Висота входу 2,35 м, ширина 1,4 м (рис. 10). Вхід обрамлений двома плитами, висотою 1,3 м, поставленими вертикально, торцеві частини котрих були боковими для входу. Вони встановлені без кам'яної основи і через просідання ґрунту під вагою перекриття нахилилися в бік входу. Поверхня цих плит з боку спуску і входу гладко опрацьовані. Ширина входу до проталамосу вгорі становить 0,96 м, а внизу 1,0 м.

При відкритті склепу вхід був закритий поставленою на ребро плитою з щільного вапняку. На одну грань цієї плити були нанесені дві глибокі поздовжні борозни, які чергуються з трьома виступаючими полицками округлої форми в перерізі. У центрі плити був зроблений округлий наскрізний отвір діаметром ~ 0,15 м. Плита притиснута до стінок входу камінням різного розміру і плитами, що являють собою фрагменти карнизів.

Ця плита (довжиною 1,0 м, шириною 0,65 м) є фрагментом профільованого карниза. Вона зберегла на фасадній горизонтальній сімі складний орнамент у вигляді пальмет на двох

Рис. 11. Ахітрав входу у проталамос (фото Н.О. Гаврилюк)

двобічно увігнутих валютах. Полка карнизу розписана орнаментом у вигляді складного меандру. На бічній грані плити частково збереглися антефікси вирізані з каменю, на поверхні яких збереглися чіткі сліди розпису (Ермолин 2010, с. 68, рис. 7, 1). З одного боку плити вирубаний неглибокий жолоб з нечіткими обрисами і доходить до отвору в плиті. Мабуть, для зливу. Навколо отвору вирізане обрамлення у вигляді площини з ухилом в бік отвору. Поверхня цієї площини трохи зглажена.

Вхід приміщення був перекритий архітравом у вигляді плити вапняку ($136 \times 62 \times 20$ см). Плита вузькою гранню (ребром) спирається на стінки вхідного отвору і всією площиною закриває перекриття дромоса, при цьому її площа виходить за межі абрису плит перекриття. Як відомо, камінь покладений на ребро, може витримати значно більше навантаження, ніж камінь, покладений «на постіль» (Шуази 2009, с. 128). На фронтальній частині плити — в центрі — сліди збитого барельєфа (?) (рис. 11). З боку проталамосу — для опори уступчастого перекриття, в плиті вирізані уступи, але оскільки висоти плити не вистачило, на рівні третього уступу зроблена вставка з плоского каменю товщиною 3,0 см, щоб заповнити простір між уступами (рис. 11).

Вхід веде в прямокутний в плані проталамос довжиною 0,66—0,70 м і шириною 1,54 м, висотою 2,1 м (рис. 5, 1; 12). Він не розвинений за довжиною і обмежений двома фронтальними плитами: розташованою над входом в це приміщення і плитою над входом в поховальну камеру (thalamos) і спирається на анти з пазами для плит перекриття.

Проталамос перекрито уступчастим двосхилим трьохрядним склепінням. Воно складається

Рис. 12. Дах склепу (фото Н.О. Гаврилюк)

ся з великорозмірних вапнякових плит, грубо оброблених із зовнішнього боку. Плити перекриття першого, другого і третього рядів мають Г-подібні форми, якщо розглядати їх поздовжній розріз, у кожній плиті полицки різної ширини і висоти (рис. 5, 1, 4; 14). Стіни проталамосу складені з плит, поставлених на ребро. З боку цього приміщення лицьова поверхня і бічні грані гладко опрацьовані. Під стінами лежали дві плити, що представляють собою архітектурні деталі (рис. 5, 1). Дно проталамосу земляне, обмежена з боку дромоса плитою, з боку поховальної камери — двома горизонтально укладеними карнизами з поліхромним орнаментом. Західна плита фрагментована — її уламки використані у верхньому ряду західної стінки спуску і описані вище

Вхід в *таламос* — поховальну камеру розташований по одній осі з входом в проталамос (рис. 13), але щодо простору всього склепу він злегка зміщений від поздовжньої осі поховальної камери, що добре видно на плані (рис. 5, 1). Це дозволяє віднести склеп з кургану 3 до склепів групи А (склепів зі зміщеною вісь і вхідним приміщенням, котре вужче ширини поховальної камери) (Савостіна 1986, с. 48—49).

Вхід в поховальну камеру обрамлений антами, на які спирається фронтальна плита — архітрав входу в поховальну камеру і фронтальна плита з пазами для кріплення склепіння (рис. 13). Вхідні анти однакові за параметрами — $135,5 \times 34 \times 30$ см. Вони встановлені з невеликим нахилом до центру входу. Обидва анта мають профільовані бази (рис. 14) і гладкий стовбур, квадратний в поперечному розрізі з капітеллю доричного ордера (рис. 15). Анти виготовлені з щільного мармуроподібного вапняку корінних порід. На обох капітелях зберігся поліхромний розпис (рис. 15, 2, 3). Поєднання розпису та матеріалу створює ефект, відзначений ще Огюстом Шуазі — «мармур, як такий, залишався незабарвленим і тільки помір-

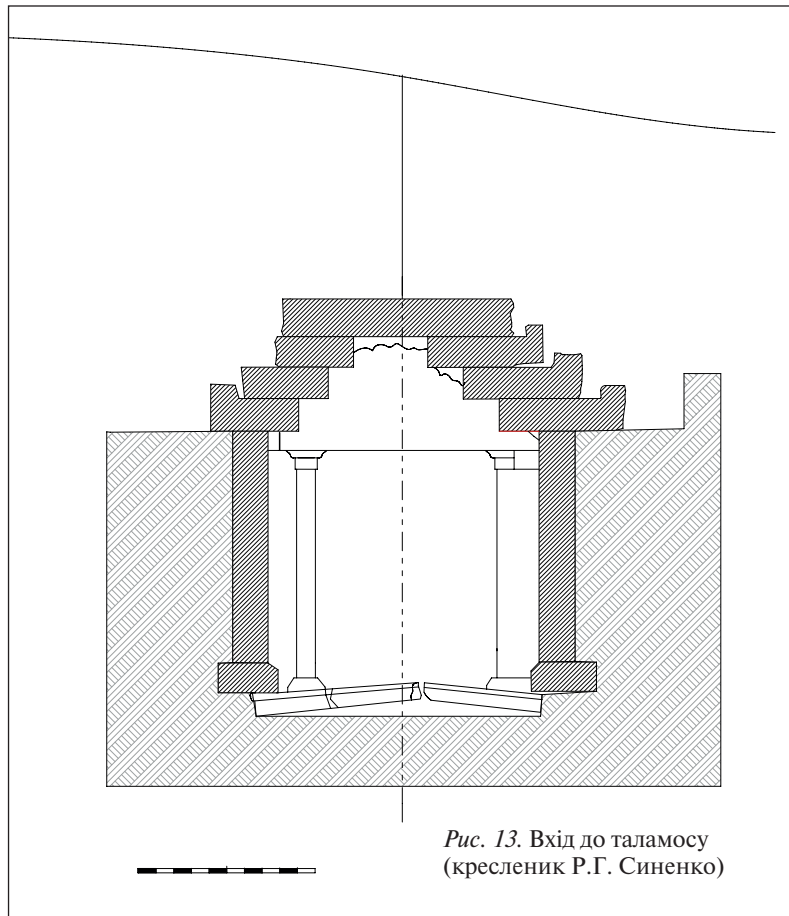

Рис. 13. Вхід до таламосу
(кресленик Р.Г. Синенко)

Рис. 14. Вхід до таламосу (вигляд з боку поховальної камери) (фото О.Л. Єрмоліна)

но покладені плями фарби виділялися на тлі його прозорої білизни» (Шуази 2009, с. 141). У нашому випадку мова йде про мармуроподібний вапняк, який після полірування має кремовий колір, однак це не зменшує описаний ефект. На поверхню профільованих частин капітелей обох антів (на найширший пасок) коричневою фарбою нанесено по три восьмипроменеві (?) розетки, круга серцевина яких виділена червоною фарбою. Між ними помітні сліди темно-синьої фарби. Знизу цей пасок підкреслений неширокою червоною смугою, нанесеною на тіло колони. Над паском з розетками розташовувався рельєфний пасок з паралелограмів, виконаних червоною фарбою. Над ним нанесено ще один більш широкий пасок у вигляді іонічного кіматія, відокремлений від попереднього орнаменту чорною лінією. Він орнаментований рельєфними овами, у яких можна побачити і пальмети. Над ним — сухарний карниз, в якому сухарики виділені червоною фарбою, фон підкреслений білою фарбою (рис. 15, 2, 3). Важливо відзначити, що поліхромна орнаментация нанесена на ті поверхні полуколон, котрі були повернуті до входу і до поховальної камери (рис. 15, 2). Цю особли-

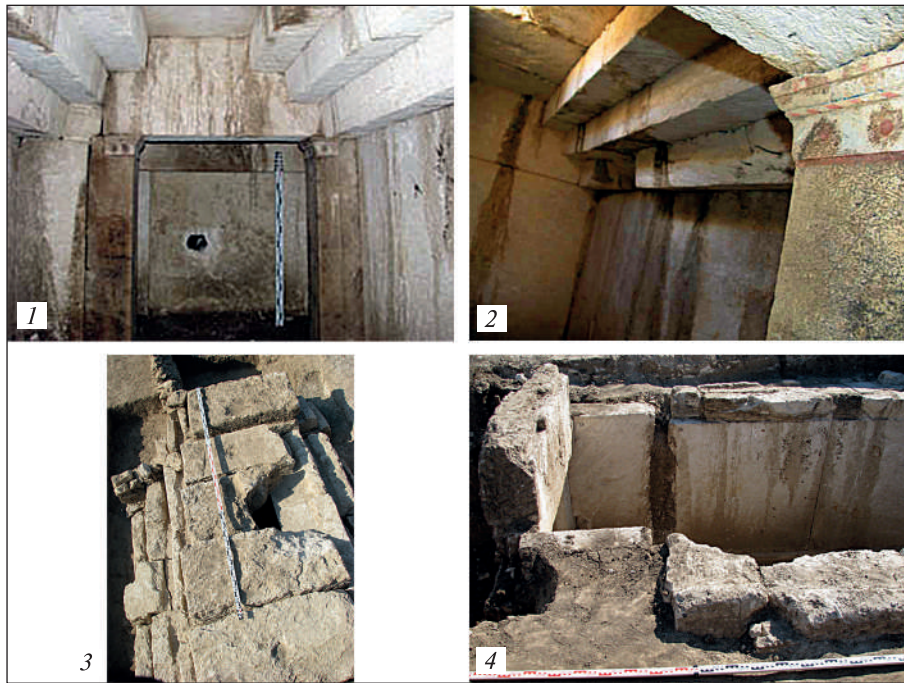

Рис. 16. Склепіння та стіни поховальної камери

вість можна пояснити і тим, що розпис або наносився, або підновлявся (червона фарба нижніх пасків на тілі колон яскравіша, ніж фарба на інших частинах капітелей, помічені також сліди позолоти) вже з урахуванням використання напівколон в склепі. У будь-якому випадку, тільки поліхромний розпис антів дозволяє говорити про склеп з кургану 3 у с. Челядинове як про склеп з розписом.

На стовбурі західного анта вирізаний неглибокий, довгастий отвір, на стороні, повернутій у поховальну камеру склепу, і там же на межі анта зроблена насічка. Невелика площина стовбура анта шириною до 6,0 см і довжиною 23—26 см опрацьована інструментом — троянкою, від якої збереглися характерні борозенки. Насічки виконані недбало, ймовірно, ант підганяли за місцем при установці його у попередній споруді. Під час демонтажу склепу простежено способи кріплення антів до стін поховальної камери і фронтальної плити склепіння за допомогою фігурних пазів і свинцю (рис. 15, 4; 16, 4).

Найближчими аналогіями в оформленні входу в поховальну камеру склепу в кургані 3 є доричні анти входів в уступчасті склепи: склеп 2 з кургану Великої Близниці (капітелі антів прикрашені паском з овами) і уступчастий склеп з такими ж антами Другого Тарасівського кургану. Описуючи ці поховальні споруди М.І. Ростовцев зазначає, що такі склепи з'являються в Македонії не раніше III ст. до н. е. (Ростовцев 1914, с. 23, 111).

На вході в поховальну камеру в основу антів були підведені карнизні плити. Вони покладені горизонтально і розгорнуті фасадною стороною до входу в поховальну камеру. Частково зберігся поліхромний розпис на лицьовій поверхні плити (Ермолин 2010, рис. 7). Після демонтажу склепу вдалося встановити те, що це карнизні плити з частково збереженим поліхромним розписом на поверхні полицок фрагментованих карнизів. Рельєфний профіль карниза зберігся з великими втратами. За характером відколів можна сказати, що при укладанні плит виступаючі частини грубо відбивалися.

Поховальна камера в плані прямокутна і була витягнута за віссю північний захід—південний схід ($2,89 \times 1,84$ м). Її внутрішні кути мають точно 90° . Висота споруди від дна до верхньої плити — 2,70 м.

Склепіння поховальної камери — двостороннє уступчасте, що спирається на прямокутну основу стін камери (нижній ряд) і на уступчасті вирізи пропиляні під плити перекриття з двох сторін у фронтальній і такій же торцевій плитах склепіння для кожної з плит другого і третього ряду. Плити склепіння уклалися одна на одну в три уступи (рис. 16, 1, 2). Четвертий шар утворюють чотири плити, які замикають склепіння і лежали на плитах третього шару і фронтальній (північно-західній) і торцевій (південно-східній) плиті зводу поховальної камери. Вони утворюють дах поховальної камери, який був пробитий грабіжниками

(рис. 16, 3). Отже, уступчастий склеп був доведений до кінця. Висота його склепіння таламоса складала 0,93 м. Простір між плитами заповнений сухою сумішшю з товченого дрібного каменю і вапняку. Для створення герметичності внутрішнього простору склепу суміш щільно набита і утрамбована в усіх швах між плитами.

Із внутрішньої сторони склепу плити перекриття ретельно і щільно укладені на стіни поховальної камери. На східній, південній та західній стінах збереглися сліди ремонту. Пошкоджені краї плит і лакуни на їх поверхнях ретельно замазані за допомогою інструментів і руками розчином з вологою сумішшю вапна і дуже дрібного каменю. На деяких швах збереглися сліди від пальців. Поверхня стінових плит вирівняна тим же розчином. Для перекриття склепу використовували плити, від стін раніше існуючої споруди (Ермолин 2009, с. 206—219; Ермолин 2010, с. 68). Плити були великорозмірні з рустованими гранями. На вузькій поверхні двох плит перекриття і одному стеновому блоці, з дромоса склепу, збереглися фрагменти рустованих виступів, які мають темно-сіре, тоноване покриття. Рельєф руста невисокий 1,0—2,0 см, збереження погане, обриси нечіткі.

Стіни склепу складені з вертикально поставлених великорозмірних плит вапняку (рис. 15, 1). З боку склепу лицьова поверхня і бічні грані гладенько оброблені. Тильна сторона поверхні плит не вирівняна, лише грубо опрацьована. На лицьовій поверхні деяких плит споруди видно сліди від троянки (тарака). На верхній площині чотирьох стінових блоків збереглися пази під піррони трапецієподібної форми («ластівчин хвіст»). Пази не були заповнені свинцем, що говорить про вторинне використання плит або про поспішність будівництва споруди.

Всі стіни поховальної камери і проталамоса встановлені на горизонтально укладені блоки. З боку камери плити виступають на висоту 8,0—10 см. Всі плити гладко опрацьовані. Підлога поховальної камери земляна. Слідів поховання не зафіксовано.

Як вже зазначалося вище, склеп знаходився в аварійному стані, нижній ряд уступчастого перекриття, що лежав на стінових плитах, був повністю зруйнований (це стало очевидно при розбиранні). Було очевидно також, що склеп в подібному стані консервації на місці не підлягає. Анти та інші архітектурні деталі, використані в фундаменті, мали залишки поліхромного розпису, зберегти який можна лише в стаціонарних музейних умовах. З цих причин

склеп, з дотриманням всіх методичних вимог і правил був демонтований і перевезений на постійне зберігання в Керченський лапідарій.

Крім того, під насипом кургану, в південно-західній його частині, виявлені залишки жертovníка у вигляді кам'яного прямокутного в плані ящика. Споруда перебувала в центрі кострища. У вогнищі, так і в самому «кам'яному ящику» виявлено фрагменти перепаленої кераміки, бронзових цвяхів — оковки шкатулки, залізні цвяхи, невеликий фрагмент кальцинованої кістки і скляний літік. Керамічний матеріал представлений фрагментами каннелюваної чернолакової пеліки і фрагментами червонофігурної пеліки. Знахідки кераміки дозволяють датувати цю споруду другою половиною IV ст. до н. е. Такі жертovníки, як правило (наприклад, курган Велика Близниця), супроводжують уступчасті склепи і розташовуються в західній або південно-західній частині кургану зі склепом (Кастанаян 1959, с. 126).

Таким чином, склеп відкритий на хорі Німфея, біля сучасного с. Челядинове, відноситься до уступчастих склепів з прямокутною основою, двосхилим перекриттям у три ряди і з широтною орієнтацією (з сезонним відхиленням), характерною для європейського Боспору. За даними О.А. Савостіної на 1986 р. з 70 боспорських склепів 40 належали до категорії уступчастих склепів (Савостіна 1986, с. 46). За її класифікацією це уступчасті склепи з відкритим дромосом, невеликим вхідним приміщенням і прямокутною камерою (тип III), група А, у яких ширина вхідного приміщення менше ширини поховальної камери (Савостіна 1986, с. 48—49). Як зазначалося вище, найближчою аналогією є склеп з кургану 2 групи Тарасовських курганів 1883 р. Оформлення порталу антами відзначено тільки в курганах Велика Близниця 2, Мелек-Чесменський і групи Тарасовських курганів (Ростовцев 1914, с. 22, 23, 111).

Можна погодитися з Ю.О. Виноградовим, що новий склеп, відкритий на хорі Німфею, відноситься до групи уступчастих і датується III—II ст. до н. е. (Виноградов 2017). Досліджуючи традиції щодо зведення поховальних споруд боспорської еліти, автор характеризує 11 склепів «македонського» типу з аркоподібним дахом, автор зазначає, що жодний склеп споруджений на Боспорі не має усіх елементів, характерних для поховальних споруд Македонії чи Фракії (є східчастий вхід, є проталамос і таламос, але дах аркоподібний, інші елементи відрізняються від македонських). Він погоджується з О.А. Савостіною, що «македонська»

ідея розповсюдилась на початку III ст. до н. е. на Боспорі і отримала там свою інтерпретацію (Виноградов 2017, с. 195).

Тобто, склеп з кургану 3 з хори Німфею не варто відносити до «македонського» типу, оскільки під час його зведення елементи македонських поховальних споруд вже не копіювалися. У конструкції склепу, що тут описується, знайшли відображення македонські традиції, що поєдналися з місцевим поховальним обрядом.

Досліджений склеп тільки умовно можна назвати розписним, більш правильно назвати його — склеп, споруджений з використанням архітектурних деталей з поліхромним розписом. Можна погодитися з О.Л. Єрмоліним (Єрмолин 2009; 2010), що склеп в кургані 3 споруджений в значній мірі з архітектурних деталей і будівельних матеріалів вторинного використання. Деякі з них мали поліхромний розпис, аналогічний розпису на штукатурці, знайдений на г. Мітрідат в 1896—1899 рр. в руїнах стародавніх будинків (Ростовцев 1913, альбом, табл. 41, 1; Античная декоративная живопись... 2017, рис. 25, 26, 43, 44). М.І. Ростовцев називає стінний розпис будинків на Мітрідаті розписом першого помпеянського стилю і зазначає, що він «панує на всьому грецькому малоазійському узбережжі» і перераховує центри — Пергам, Прієна, Магнесія на Меандрі, а також на островах Делос і Фера (Ростовцев 1914, с. 125). У всіх поздовжніх орнаментальних лініях дослідник бачив розпис на дерев'яних балках, відзначаючи такий вид орнаменту як характерний для будівель на о. Делос (Ростовцев 1914, с. 126). М.І. Ростовцев обережний в датуванні поліхромного розпису на штукатурці будівель на північному схилі гори Мітрідат, відзначаючи лише, що швидше за все це орнаменту багатого будинку або громадської будівлі, що датується часом не раніше III ст. до н. е. (Ростовцев 1914, с. 111).

Орнаменту архітектурних деталей, використаних в склепі з кургану 3, відрізняється дещо примітивним характером, геометризациєю і спрощенням техніки. На підставі аналізу орнаментів, виконаних по каменю, і співвідношення їх з описаними вище архітектурними деталями, ми можемо лише стверджувати, що в конструкції склепу застосований камінь вторинного використання з багато прикрашеної споруди першої половини III ст. до н. е. А ось орнамент на капітелях антів, в якому крім геометричних елементів, вже з'являються розетки, можна пов'язувати з розписом самого склепу. У всякому разі, розпис підновлявся

(судячи з фарби деяких ліній) і був спрямований на прикрасу найпомітнішою частини поховальної камери.

О.В. Ернштедт простежила еволюцію поліхромного стилю на Боспорі. Вона відзначає появу його в Пантікапеї разом з грецькими майстрами в другій половині IV ст. до н. е. і поширення його у вигляді геометричної орнаменту як житлових будинків, так і будинків мертвих — склепів. Дослідниця зазначає кілька періодів у поширенні поліхромного стилю розпису склепів на Боспорі: друга половина IV—III ст. до н. е. — час геометричного стилю; II ст. до н. е. — I ст. н. е. — квіткового стилю, з II ст. н. е. — поширення комбінацій квіткового і інкрустаційного стилів (Ернштедт 1955).

Якщо орнаменту архітектурних деталей і самі деталі, використану в побудові склепу можна віднести до першої половини III ст. до н. е., то сам склеп, прикрашений антами з поліхромною орнаменту, в якій використаний і геометричний, і квітковий стилі, датується пізнішим часом, можливо, другою половиною III — початком II ст. до н. е. Цій даті не суперечить і період поширення на Боспорі ліпних каструль з горизонтальною ручкою.

Отже, за будівельно-архітектурними особливостями уступчастий склеп з кургану 3 можна віднести до двокамерних уступчастих склепів, що споруджений з використанням македонських традицій, які вже укорінилися у поховальних звичаях боспорської знаті у період Еллінізму.

Аналіз архітектурних деталей свідчить, що у зведенні поховальних конструкцій у значній мірі (близько 50 %) використані архітектурні деталі вторинного використання. Тобто, будівельний матеріал склепу складається з двох груп — більш ранньої (архітектурні деталі з конструкції порогу поховальної камери, плити із закладу входу, фрагменти з бокової стінки і т. і.) та більш пізньої (анти при вході, деякі стінові плити та плити даху).

Аналіз поліхромного розпису теж демонструє «розходження» у часі — один з найбільш ранніх поліхромних розписів на камені фіксується на архітектурних деталях вторинного використання. А от розетки на капітелях антів свідчать про більш пізнє їх датування.

Пограбованість склепу в давнину не дає датуючих матеріалів, але стінка згаданої вище ліпної каструлі, що має аналогію у кераміці періоду пізнього Еллінізму свідчить скоріше про досить пізню дату самого склепу, а не використаних у ньому деталей.

Отже, склеп 3 на хорі Німфею не можна відносити до склепів «македонського типу». Це поховальна споруда, зведена, ймовірно, у другій половині III — першій половині II ст. до н. е., у боспорському стилі з використанням західних, «македонських» традицій, пристосованих до місцевих умов.

- Античная декоративная живопись Боспора Киммерийского: от графической фиксации к фотографии. Санкт-Петербург, 2017.
- Блаватский В.Д. О происхождении боспорских склепов с уступчатыми перекрытиями. *Советская археология*. 1955, XXIV, с. 29—53.
- Виноградов Ю.А. Культура боспорской элиты при Спартокидах. *Боспорские исследования*. Симферополь; Керчь, 2017, т. XXXIV, с. 112—223.
- Гаврилюк Н.А. Соколова О.Ю. Лепная керамика Нимфея. *Античный мир и варвары на юге Украины и России. Скифия. Ольвия. Боспор*. Москва; Киев; Запорожье, 2007, с. 257—342.
- Гаврилюк Н.А., Ермолин А.Л., Синенко Р.Г., Ермолин С.А. Отчёт о раскопках кургана 3 с расписным склепом у с. Челябиново Ленинского р-на АРК в 2009 г. *Науковий архів Інституту археології НАНУ*, 2009/205.
- Гайдукевич В.Ф. Боспорские погребальные склепы V—IV вв. до н. э. с уступчатым покрытием. *Боспорские города*. Ленинград, 1981, с. 6—54.
- Ермолин А.Л. Десять лет работы Керченской охранно-археологической экспедиции. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка*. Львів, 2009, кн. 1, с. 206—219.

- Ермолин А.Л. К 10-летию работы Керченской охранно-археологической экспедиции. *SYMBOLA*. Москва; Киев, 2010, с. 63—68.
- Ернштедт Е.В. Монументальная живопись Северного Причерноморья. *Античные города Северного Причерноморья*. Ленинград, 1955, т. 1, с. 248—285.
- Зинько В.Н. Хора боспорского города Нимфея. Керчь, 2003.
- Кастанаян Е.Г. Грунтовые некрополи Боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные особенности. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1959, № 69, с. 257—295.
- Кучеревская Н.Л. Комплекс архитектурных деталей склепа с росписью из некрополя Нимфея: исследование и реставрация. *Таврические студии*. 2017, № 12, с. 100—107.
- Ростовцев М. Античная декоративная живопись на юге России. Атлас. Санкт-Петербург, 1913—1914.
- Савостина Е.А. Типология и периодизация уступчатых склепов Боспора. *Советская археология*. 1986, № 2, с. 84—99.
- Цветаева Г.А. Курганный некрополь Пантикапея. *Материалы и исследования по археологии СССР*. 1957, № 56, с. 227—250.
- Чуистова Л.И. Курганные гробницы, открытые в 1950 г. в районе Тиритаки. *Археология и история Боспора*. Симферополь, 1952, ч. I, с. 219—225.
- Шуази О. Всеобщая история архитектуры. Москва, 2009.
- Harlaut C. Productions céramiques égyptiennes d'Alexandrie à l'époque Ptolémaïque. Évolution des formes et des fabriques: traditions locales et innovations. *Céramiques hellénistiques et romaines, productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne)*. Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient-Méditerranéen-Jean Pouilloux, 2—4 mars 2000. Lyon, 2002, pp. 263—287.

Надійшла 24.05.2018

Н.А. Гаврилюк

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, gavrylyuk_na@ukr.net

СКЛЕП «МАКЕДОНСКОГО ТИПА» ИЗ НЕКРОПОЛЯ НИМФЕЯ

Цель работы — представить историю и результаты исследования уступчатого склепа из кургана 3, раскопанного 2009—2010 гг. Восточно-Крымской российско-украинской экспедицией Института археологии НАН Украины у с. Челябиново в Крыму. К срочным работам на этом памятнике привела реальная угроза полной его утраты вследствие активной деятельности грабителей. Был также риск похищения («под заказ») архитектурных деталей сооружения, в том числе с росписью.

Погребальное сооружение располагалось в северо-западном секторе кургана. Оно было впущено в котлован глубиной 3,30 м, устроенный в насыпи более раннего кургана. Погребальное сооружение представляло собой уступчатый склеп, состоявший из прямоугольной погребальной камеры с двусторонним перекрытием, небольшого крытого преддверия и земляного входа с лестницей из пяти ступеней. Длина сооружения 4,44 м, ширина 1,84 м, высота 2,36—2,70 м. Модуль погребальной камеры (соотношение высоты и наибольшей длины) — 0,93 м.

По классификации уступчатых склепов, разработанной Е.А. Савостиной, относим данный склеп к склепам с дромосом и преддверием — тип III (Савостина 1986, с. 47—48). Прямоугольная в плане *лестница* длиной 3,5 м, шириной 1,5—1,3 м с пятью ступенями, вертикальными бортами располагалась с северо-запада. Фасад преддверия сложен из блоков известняка. Высота входа 2,35 м, ширина — 1,4 м. Входной проем был закрыт закладной известняковой плитой (1,00 × 0,65 м). Эта плита является фрагментом профилированного карниза с орнаментом в виде пальметт на сипе. Полка карниза расписана орнаментом в виде сложного меандра (Ермолин 2010, с. 68, рис. 7, Д).

Входной проем вел в прямоугольное в плане *преддверие* (prothamos) склепа, ограниченное двумя фронтальными плитами. Преддверие было перекрыто уступчатым двускатным трехрядным сводом. Входной проем в *погребальную камеру* (thamos) расположен на одной оси с лестницей. Относительно пространства склепа он слегка смещен от продольной оси погребальной камеры. Это позволяет отнести склеп из кургана 3 к склепам

группы А (склепам со смещенной осью и преддверием уже ширины погребальной камеры) по Е.А. Савостиной. Вход в погребальную камеру обрамлен антами. На них опирается фронтальная плита — архитрав входного проема в погребальную камеру и фронтальная плита с пазами для крепления свода. Оба анта установлены слегка с наклоном к центру проема. Они имеют профилированные базы, гладкий квадратный в поперечном разрезе ствол с капителью дорического ордера. Анты изготовлены из плотного мраморовидного известняка коренных пород. На обеих капителях сохранилась полихромная роспись. Благодаря наличию полихромной росписи антов, склеп из кургана 3 относится к склепам с росписью.

Погребальная камера в плане прямоугольная (внутренние углы строго по 90°) и ориентирована на северо-запад — юго-восток (2,89 × 1,84 м). Высота сооружения от дна до верхней плиты — 2,70 м. Свод погребальной камеры — двусторонний уступчатый, опирающийся на прямоугольное основание стен камеры (нижний ряд) и на уступчатые вырезы, пропиленные под плиты перекрытия с двух сторон во фронтальной и такой же торцовой плитах свода для каждой из плит второго и третьего ряда. Плиты свода надвигаются друг на друга в три уступа. Четвертый слой состоял из четырех плит, которые замыкали свод и образовали крышу погребальной камеры. Пространство между плитами заполнено сухой смесью из извести, толченого мелкого камня и известняка. Все вертикальные стены склепа в погребальной камере и дромосе установлены на горизонтально лежащие плоские плиты. Пол погребальной камеры, как и преддверия, земляной. Следы погребения не зафиксированы. Единственной находкой из склепа является лепная кастрюля с горизонтальными ручками II в. до н. э., имеющая аналогию в лепной керамике Нимфея.

Ближайшей аналогией является склеп из кургана 2 группы Тарасовых курганов 1883 г. Оформление портала антами отмечено в курганах Большая Близница 2, Мелек-Чесменский и группы Тарасовых курганов. Архитектурные детали вторичного использования из склепа и их орнаментация относятся к первой половине III в. до н. э. Сам склеп, украшенный антами с полихромной орнаментацией, в которой использован и геометрический и цветочный стили, датируется более поздним временем — второй половиной III — началом II в. до н. э. Таким образом, склеп, обнаруженный в западной части хоры Нимфея, дополняет группу боспорских уступчатых склепов, сооруженных с учетом македонских традиций.

Кроме склепа, под насыпью кургана 3 обнаружены жертвенник-эсхар, разрушенное основное погребение V—IV в. до н. э. в центре кургана, и постройка XIX в., расположенная в восточном поле кургана.

К л ю ч е в ы е с л о в а: уступчатый склеп, Нимфей, таламос, проталамос, архитектурные детали, «македонский тип», македонская традиция.

Nadia O. Gavrylyuk

Dr. Hab., Leading Researcher of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, gavrylyuk_na@ukr.net

CRYPT OF “MACEDONIAN TYPE” FROM THE NECROPOLIS OF NYMPHAEUM

The purpose of the article is to present the history and the results of the corbelled vault crypt research of the burial mound no. 3 excavated by the Eastern-Crimean Russian-Ukrainian expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine near Chelyadinovo village in the Crimea in 2009—2010. The urgent work on this site was caused by a real threat of its complete loss due to the robbers' intensive activity. There was also a risk of stealing architectural details “under the order” including painted elements.

The funerary structure was located in the north-western sector of the mound. It was intaken to the pit with a depth of 3.30 m, arranged in the embankment of an earlier barrow mound. The funerary structure was a corbelled vault crypt, consisting of a rectangular burial chamber with a double-sided covering, a small covered threshold and a ground entrance with a five-step stairway. Overall dimensions of the structure are 4.44 m in length, 1.84 m in width, 2.36—2.70 m in height. The funerary chamber module (the ratio of height to maximum length) — 0.93 m. We attribute the crypt to type III (crypts with dromos and threshold) according to classification of corbel vault crypts developed by E.A. Savostina (Savostina 1986, p. 47—48).

Rectangular in section stairway, 3.5 m in length, 1.5—1.3 m in width with five steps and vertical sides, was located in the north-western part of the crypt. The facade of the threshold was built of limestone blocks. The entrance height was 2.35 m, the width — 1.4 m. The front doorway was closed by a mortgaged limestone slab (1.0 × 0.65 m). This slab is a fragment of a profiled cornice with an ornament of palmettes on a sima. The shelf of the cornice is decorated with an ornament of a complex meander (Ermolin 2010, p. 68, fig. 7, 1).

The doorway led to a rectangular in section threshold (*prothamos*) of the crypt, limited by two front slabs. The threshold was covered by a stepped gable three-rows arch. The entrance to the burial chamber (*thamos*) is located on the same axis as the stairway. It is slightly offset from the longitudinal axis of the burial chamber concerning to the space of the crypt. This allows us to assign a crypt from the burial mound 3 to the crypts of group A by E.A. Savostina (crypts with a displaced axis and the threshold width less than the width of the burial chamber). The entrance to the burial chamber is framed by antae of the equal sizes. They are supported by the front slab — an architrave of the entrance to the burial chamber and a front slab with grooves for fixing the arch, both of which are slightly installed with an inclination to the center of the doorway. They have profiled bases, a smooth square in section barrel with a Doric warrant chapter. The antae are made of dense marble-like limestone solidrock. It is preserved a polychrome painting on both chapters. The crypt of the mound 3 refers to the tomb with paintings according to a presence of polychrome paintings on antae.

The burial chamber is rectangular in section (internal angles are strictly 90 °) and oriented to the north-west — south-east (2.89 × 1.84 m). The height of the structure from the bottom to the top slab is 2.70 m. The burial chamber vault is a two-sided stepped, leaning on the rectangular base of the bottom row of the chamber walls and on the notched cuts kerfed through the overlapping slabs on both sides in the frontal and the same end slabs of the vault for each of the slabs of the second and third rows. The arch slabs approach one another in three ledges. The fourth layer consisted of four slabs, which closed the vault and formed the roof of the burial chamber. The space between the slabs is filled with a dry mixture of lime, crushed packing and limestone. All the vertical walls of the crypt in the burial chamber and the dromos are set on horizontally lying flat slabs. The floor of the burial chamber, like the threshold, is earthy. Traces of the burial are not fixed. The only find from the crypt is the handmade pan with horizontal handles of the 2nd century BCE, which has analogies in the handmade pottery of Nymphaeum.

The closest analogy is the crypt from the burial mound of the second group of the Tarasov burial mounds of 1883. Designing the portal with antae was noted in the burial mounds Bolshaya Blyznitsa 2, Melek-Chesmenskyi and the group of Tarasov burial mounds. The architectural details of secondary use from the crypt and their ornamentation are dated by the first half of the 3rd century BCE. The crypt itself, decorated with antae with polychrome ornamentation, which uses both geometric and floral styles, is dated by a later time — the second half of the 3rd — the beginning of the 2nd centuries BCE. Thus, the crypt, found in the western part of the Nymphaeum chora, complements the group of Bosphorus corbelled vault crypts built taking into account the Macedonian traditions.

Besides the crypt, under the embankment of the burial ground no. 3 an eshara altar, destroyed main burial of the 5th—4th centuries BCE in the center of the burial ground, the construction of the 19th century CE in the eastern part of the mound, were found.

Key words: corbelled vault crypt, Nymphaeum, thalamos, protalamos, architectural details, “Macedonian type”, Macedonian tradition.

References

- Antichnaia dekorativnaia zhivopis Bospora Kimmeriiskogo: ot graficheskoi fiksatsii k fotografii. Sankt-Peterburg, 2017.
- Blavatskii V.D. O proiskhozhdenii bosporskikh sklepov s ustupchatymi perekrytiiami. *Sovetskaia arkhologiiia*. 1955, no. 24, pp. 29-53.
- Chuiustova L. I. Kurgannye grobnitcy, otkrytye v 1950 g. v raione Tiritaki. *Arkheologiia i istoriia Bospora*. Simferopol, 1952, vol. 1, pp. 219-225.
- Ermolin A.L. Desiat let raboty Kerchenskoi okhranno-arkheologicheskoi ekspeditsii. *Fortetsia: zbiryk zapovidnyka “Tustan” na poshanu Mykhaila Rozhka*. Lviv, 2009, vol. 1, pp. 206-219.
- Ermolin A.L. K 10-letiiu raboty Kerchenskoi okhranno-arkheologicheskoi ekspeditsii. *SYMBOLA*. Moskva; Kyiv, 2010, pp. 63-68.
- Ernshtedt E.V. Monumentalnaia zhivopis Severnogo Prichernomoria. *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria*. Leningrad, 1955, vol 1, pp. 248-285.
- Gavrylyuk N.A. Sokolova O.Iu. Lepnaia keramika Nimfeia. *Antichnyi mir i varvary na iuge Ukrainy i Rossii. Skifiia. Olviia. Bospor* (eds. N.A. Gavriiliuk, A.A. Maslennikov). Moskva; Kyiv; Zaporizhzhia, 2007, pp. 257-342.
- Gavrylyuk N.A., Ermolin A.L., Sinenko R.G., Ermolin S.A. Otchet o raskopkakh kurgana 3 s raspisnym sklepom u s. Cheliadinovo Leninskogo r-na ARK v 2009 g. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkhologii NANU*, 2009/205.
- Gaidukevich V.F. Bosporskie pogrebalnye sklepy V-IV vv. do n. e. s ustupchatym pokrytiem. *Bosporskie goroda*. Leningrad, 1981, pp. 6-54.
- Harlaut C. Productions céramiques égyptiennes d’Alexandrie à l’époque Ptolémaïque. Évolution des formes et des fabriques: traditions locales et innovations. *Céramiques hellénistiques et romaines, productions et diffusion en Méditerranée orientale (Chypre, Égypte et côte syro-palestinienne)*. Actes du colloque tenu à la Maison de l’Orient-Méditerranéen-Jean Pouilloux, 2-4 mars 2000. Lyon, 2002, pp. 263-287.
- Kastanaian E.G. Gruntovye nekropoli Bosporskikh gorodov VI-IV vv. do n. e. i mestnye osobennosti. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*. 1959, no. 69, pp. 257-295.
- Kucherevskaia N.L. Kompleks arkhitekturnykh detalei sklepa s rospisiu iz nekropolia Nimfeia: issledovaniia i restavratsiia. *Tavricheskie studii*. 2017, no. 12, pp. 100-107.
- Rostovtcev M. Antichnaia dekorativnaia zhivopis na iuge Rossii. V 2-kh tomakh: tekst, atlas illiustratsii. Sankt-Peterburg, 1913-1914.
- Savostina E.A. Tipologiia i periodizatsiia ustupchatykh sklepov Bospora. *Sovetskaia arkhologiiia*. 1986, no. 2, pp. 84-99.
- Shuazi O. Vseobshchaia istoriia arkhitektury. Moskva, 2009.
- Tcvetaeva G.A. Kurgannyi nekropol Pantikapeia. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*. 1957, no. 56, pp. 227-250.
- Vinogradov Yu.A. Kultura bosporskoi elity pri Spartokidakh. *Bosporskie issledovaniia*. Simferopol; Kerch, 2017, vol. 34, pp. 112-223.
- Zinko V.N. Khora bosporskogo goroda Nimfeia. Kerch, 2003.